

Микола Калько

УДК 81'36:81'23 (477) "19"

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСПЕКТОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ГРАМАТИЧНИХ ПРАЦЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано внесок українських граматичних праць першої половини ХХ століття у процес утвердження власне української аспектологічної думки на ґрунті творчого освоєння теорії слов'янського виду.

Ключові слова: дієслово, вид, аспект, аспектуальність, аспектологія.

Мова як загальнолюдський феномен не може бути абстрагованою від відображення об'єктивного часу, що "пронизує" семантичний універсум будь-якої конкретної мови світу. Один із основних виявів рефлексії довілля в етносвідомості – категоризація "внутрішнього часу" об'єктів позамовної дійсності, яка, відображаючись у дієслівних значеннях, віддзеркалює важливу онтологічну єдність двох протилежностей: тривалості процесів чи станів і послідовності підготовлених чи не підготовлених упродовж їхнього тривання подій як моментів переходу від одного стану до іншого. Цю "вихоплену" людською свідомістю розбіжність щодо внутрішньочасової структури позамовних фактів, відображених дієслівними основами, реалізує універсальна категорія аспекту, що виявляє певну ідіоетнічну специфіку стосовно конкретно-мовного матеріалу. Одна з часткових реалізацій універсальної категорії аспекту – притаманний українській та іншим слов'янським мовам дієслівний вид, що в сучасних студіях, здійснених у контексті дослідницької царини функціональної граматики – аспектології, постає як граматична категорія, що, ґрунтуючись на поняттєвій категорії аспекту – відображенні внутрішньочасової специфіки дієслівних процесів, інтегрує навколо себе виражальні засоби різних мовних рівнів.

Упродовж своєї еволюції теорія аспектуальності поступово вивільнялася від делегованих їй дослідниками значень зовнішнього часу та чис-

ленних лексичних відтінків, виокремлюючись з органічного сплаву зі своїм лексико-семантичним підґрунтям. Незгасний науковий інтерес до виду й аспектуальності є цілком умотивованим: "Власне кажучи, конфлікт між "індивідуалізмом" лексики і "всеосяжністю" граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти" [12, с. 30].

Об'єднавши велику когорту лінгвістів, стимулювавши виокремлення спеціальної царини – аспектології, праці з якої сформували б солідну бібліотеку, слов'янський вид, на жаль, так і залишився "загадковою" категорією – породженням не менш загадкової слов'янської ментальності, незручною як із теоретичного погляду – для дослідників, так і з практичного – для осягнення в процесі вивчення української та інших слов'янських мов іноземцями-неслов'янами. Тому актуальність аспектологічних студій на ґрунті української мови не викликає сумніву в обох згаданих вище сенсах.

Мета нашого короткого історіографічного екскурсу – виокремити основні риси та особливості власне української аспектологічної традиції, зокрема поглядів на вид українського дієслова у граматиках першої половини ХХ століття.

Уперше термін "вид" у його слов'янському звучанні та значенні, хоч останнє не зовсім тотожне сучасній інтерпретації, використав М. Смотрицький у книзі "Грамматіки славенскіѣ правилное Свнтаѣма", виданій 1618 р. у Вільні, хоч більш відомій за другим виданням – 1619 р. Учений виокремлював два види: 1) "первообразный", або "совершенный", властивий непохідним дієсловам, напр.: "чту", "стою" тощо; 2) "производный", притаманний дієсловам, утвореним від непохідних ("первис-

них”). М. Смотрицький уперше звертає увагу на неоднорідність дієслів щодо характеру вираженої дії, розмежовуючи “производный” вид на “начинательный”, напр.: “бѣлѣю”, “камѣнѣю”, “теплѣю” та “учащательный” зі значенням повторюваної дії, напр.: “бѣгаю”, “читаю”, “вставаю”, “поучаю” [11, с. 118–119]. Хоч підґрунтям такого розмежування і були латинські граматики, де дієслова диференційовано на “первородні” й “похідні”, до яких належать починальні (inchoativa) і повторювані (iterativa) [17, с. 478], однак, на думку В. В. Німчука, саме М. Смотрицький започаткував розуміння граматичного виду в слов’янській граматичній системі, адже в межах “производного” виду йдеться не тільки про словотвір, але й про характер дії. Крім того, М. Смотрицький добре відчуває видові відношення: ілюструючи парадигми дієслів, у формах “непредѣльного” та майбутнього часів він уживає префіксальні форми доконаного виду [17, с. 57–58].

Проблеми слов’янського виду – один із вагомих складників граматичної концепції О. О. Потебні. На жаль, її належно оцінено лише після виходу у світ 1941 р. четвертого тому праці вченого “Из записок по русской грамматике”. Основна заслуга О. О. Потебні – розмежування й автономізація ступеня і виду, диференціація якісних (доконаності vs недоконаності) і кількісних (багатократності) параметрів дії: “Під видом досі розуміють дві зовсім різні категорії: доконаність і недоконаність – з одного боку, і ступені тривалості – з іншого. <...> Щоб уникнути плутанини, бажано б залишити назву виду за чим-небудь одним: за доконаністю і недоконаністю або за ступенем тривалості. <...> Ми твердимо, що доконаність і недоконаність, з одного боку, і ступені тривалості – з іншого, не становлять одного ряду (continuum), а стосуються одне одного як два різних типи нашарувань у мові” [13, с. 34–35]. Як зауважує В. М. Русанівський, концепція виду О. О. Потебні відзначається історичним підходом: його види нагадують індоевропейські, що протиставляли тривалі й нетривалі дії. Учений рішуче відокремлює категорійну опозицію доконаності (“закінченість дії”) – недоконаності (“незакінченість дії”) від опозиції тривалості – нетривалості, називаючи поділ за типом вияву останньої ступенями [14, с. 11].

Започаткована в працях М. Смотрицького, О. О. Потебні, К. П. Михальчука, українська аспектологічна традиція набуває утвердження в першій половині ХХ ст., зокрема в граматиках Є. К. Тимченка, С. Й. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. І. Сімовича, П. Ф. Залозного.

Часівником називає дієслово Є. К. Тимченко в “Українській граматиці” (1907) [18, с. 14], цілком погоджуючись із німецькою лінгвістич-

ною традицією, що обрала основою номінації “Zeitwort” (“часове слово” – на відміну від українського “дієслово” – “слово дії”), де мотиватором є “час”. Це, очевидно, ґрунтується на аристотелівському визначенні дієслова як частини мови, що означає час – міру руху і спокою [1, с. 94–153]. З огляду на продемонстровану Є. Тимченком можливість маскуліної форми для позначення дієслова, а також сучасні спроби маскуліного вирівнювання всієї частиномовної терміносистеми, зокрема пропонувані в деяких сучасних граматиках термінолексми “станівник” і “модальник” [4, с. 236–250], наша аспектологічна концепція передбачає паралелізм інтернаціональних термінів на позначення аспектуальних класів дієслова і їхніх українських еквівалентів, пор.: термінатив – здійсненник, активітив – діяльник, статив – станівник, релятив – відносник, евентив – подійник [9, с. 70].

Ув інтерпретації Є. К. Тимченка часівник – частина мови, що виражає “чинність” (activität), корелятом чого в сучасній аспектологічній метамові є “діяльність”, або “процес”. У нашій терміносистемі активітиви постають як один з аспектуальних класів, що інтегрує дієслова різних тематичних класів на підставі категорійної ознаки “агентивний динамічний неподієспрямований процес” [9, с. 173].

Преамбулою розмежування видів у Є. К. Тимченка є покликання на К. П. Михальчука: процес може уявлятися або у своєму триванні, виражаючи певні статичні інтервали, або в різних ступенях своєї кількості, енергетичності, тобто виражати свої динамічні інтервали чи моменти [10, с. 33]. З огляду на статику, процеси диференційовано на протяжні, недоконані, що відбуваються в різному часі (минулому, теперішньому, майбутньому), та доконані, пов’язані зі своїм початком або кінцем у минулому чи майбутньому часі. В аспекті динаміки процесів недоконані дієслова означають: 1) процеси, що тільки “довжаться” – протяжні (durative); 2) процеси, що відбуваються повторно. В обох випадках убачаємо прообраз сучасних часткововидових значень (функцій) недоконаного виду: дуративної та ітеративної. Серед недоконаних процесів учений виокремлює “настання” (в нашій терміносистемі – мутативний підклас термінативів зі значенням неагентивного становлення ознаки [9, с. 159]): *біліти, чорніти, жовтіти*. Їхньою особливістю він вважає двозначність: “*Біліти, чорніти, жовтіти* тощо можуть і не означати настання (ставати чорним, білим), але видаватися чорно, біло, бути на позір чорним, білим, жовтим” [18, с. 16]. Такі факти відзначено в сучасних граматичних працях: зокрема, А. П. Грищенко

кваліфікує їх як протиставлення парновидових і непарновидових лексико-семантичних варіантів дієслів [6, с. 411]. У нашій концепції виду – це один із виявів полікатегорійності – поєднання дієслівною лексемою семантем, що належать до різних аспектуальних класів (у згаданому випадку – термінативно-стативна полікатегорійність) [9, с. 224–226]. Серед доконаних дієслів Є. К. Тимченко розмежує, з одного боку, раптові дієслова (у нашій концепції виду серед них вирізняємо евентиви та тотивний підклас термінативів) [9, с. 335–354], і з іншого боку, звертає увагу на значення, які сучасна аспектологія трактує як акціонсартні (Actionarts, за С. Агреллем), або значення родів, чи способів дії (у нашій терміносистемі – акціональних підкласів: інг्रेसивного, інхоативного, фінітивного, делімітативного, дистрибутивного тощо [9, с. 72 – 78]): “Окрім того, доконані часівники, залежно від префіксів при них, можуть показувати на початок або кінець чинності (*піду, засніваю, відспіваю*), поширення на кілька об’єктів (*перебрати*), або в різні моменти часу стосункові до одного об’єкту і кількох об’єктів (*перебрати*), або в різні моменти часу стосовно одного суб’єкта і кількох об’єктів (*позносити*), або кількох суб’єктів (*поприходити*)” [18, с. 16]. Тут-таки учений робить коротке резюме про те, що форми часівника, які виражають статистику й динаміку “чинності”, названо видами часівника. Як бачимо, вид в інтерпретації Є. К. Тимченка досить виразно віддзеркалює стан аспектологічної думки початку ХХ століття: 1) чітке, на відміну від попереднього століття, усвідомлення різниці між зовнішньочасовими (дейктичними) і видовими (“внутрішньочасовими” в сучасній інтерпретації) значеннями дієслів; 2) дифузне уявлення про граматичний, лексичний, словотвірньо-морфологічний і функціональний компоненти видової системи; 3) виразне усвідомлення формальної моделі виду як системного протиставлення значення “доконання” і, відповідно, “недоконання”, які, з огляду на статтю “Етимологічного словника української мови”, що апелює до дієслова *конати*, де підґрунтям номінації є мотиваційна ознака конь “кінець” (пор. також: *скон* “смерть”, *виконати* “здійснити”) [8, с. 546–547], можна інтерпретувати в дусі сучасної аспектології як “обмеженість (доконаний вид) і необмеженість (недоконаний вид) тривання дії” [15, с. 67].

Очевидно, внутрішня форма української термінолексми, що покликає до поняття “кінець” (“край, межа”), на відміну від менш виразної російської (*не*)*совершенный* як похідної від старослов’янського *врѣштити*, утвореного від *врѣх* “верх” [19, с. 312], дає дослідникам виду

право на деякий скепсис щодо гостроти полеміки між прихильниками двох різних поглядів на видову ознаку: “цілісність vs нецілісність” чи “обмеженість vs необмеженість”. Уважаємо за коректні такі варіанти інтерпретації семантико-граматичної опозиції видових ознак: а) “наявність vs відсутність часової межі процесу (процесуальної ознаки, вияву буття, позначеного дієсловом тощо)”; б) “пов’язаність vs непов’язаність із часовою межею”; в) “двобічна відкритість vs закритість (хоча б одnobічна) внутрішньочасового контуру ситуації, описуваної дієсловом”; г) “наявність vs відсутність маркера “подія” (“подійність”, або “евентивність”) як категорійної ознаки “часова мить переходу від попередньої ситуації до наступної”. Не позбавлена сенсу й образна інтерпретація диференційної категорійної видової ознаки, пов’язаної з лексемою *скон*, адже подійний момент – це неодмінна “смерть” одного стану речей і водночас “народження” іншого, якісно нового. Зробимо принагідне зауваження щодо лексеми *виконати* “здійснити”: вендлерівські *accomplishments* перекладено в русистиці як “исполнения” чи “совершения” (укр. “виконання” та “здійснення”). Резюмуючи всі можливі варіативні метамовні інтерпретації семантико-граматичного наповнення формального протиставлення перфективів та імперфективів, відзначимо як найбільш лаконічну “наявність vs відсутність часової межі процесу”.

С. Й. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер у “Граматиці руської мови” (1914) називають дієслово сучасним терміном, а “чинностями” – процеси. Розмежування доконаних і недоконаних дієслів здійснено за ознакою наявності vs відсутності часової межі (“кінця”, “скутку”): “Чинності, події або стан можемо, добираючи для того відповідне дієслово, виразити так, що воно доходить до якогось кінця, або скутку, або наважується до того дійти; дієслово, якого в тім разі вживаємо, називається доконане. Чинні дієслова не здатні вказувати на такий кінець, або скуток, і називаються, проте, недоконані, вони виражають, що означені дієсловом чинності, події або стан у якійсь одній хвилі (одним протягом) відбуваються, тривають або що вони (наворотами) повторяються...” [5, с. 29]. Унаслідок цього дієслова диференційовано на доконані (*звезти*) та недоконані, а останні – на протягові (*везти*) і наворотові (*возити*). Акцентовано увагу на тому, що майже кожному недоконаному дієслову відповідає доконане: отже, вони доповнюють одне одного в різних випадках уживання. Важливим вважаємо розмежування дієслівних ознак на процеси, стани і події (така диференціація є од-

нією з теоретичних підвалин нашої концепції), правда, події в аналізованій граматиці мають відношення лише до дієслів недоконаного виду. Крім цього, слід відзначити і слухність щодо виокремлення первісної повторюваності, закладеної в лексичному значенні (*возити, літати, ходити*), і вторинної, функціональної, напр.: *Там літають ластівки і Ластівки летять щороку на полудне*, де *возити* є природною “наворотовістю”, а *летіти* (щороку) – делегованою контекстом [5, с. 45]. До основних здобутків аналізованої граматики, що засвідчують поступ аспектологічної думки, належать: 1) розмежування двох видотворчих процесів: “приставковане” (перфективації) і “наростковане” (імперфективації), яку поділено на первинну і вторинну, – процес приєднання до “сприставкованих” дієслів “наростків” (суфіксів); 2) протиставлення двох типів семантичного наповнення перфективних та імперфективних формальних моделей видотворення: лексичного (*нести – винести*) і грамацікалізованого (*читати – прочитати, лишати – лишити*); 3) диференціація різного семантичного наповнення однієї формальної моделі: “Вже значінь показує, що *полюбити* утворене не з *любити* приставкою *по-*, як *побачити, побілити*. Бо той, хто *побачить*, той *бачив*, і хто *побілить*, той *білив*; але хто *полюбить*, той *не любив*. *Полюбити* відноситься так до *любий*, з котрого повстало відразу через приставковане і наростковане, як *поглибити* до *глибокий*. Так само *осиротити* утворене не із *сиротити*, а із *сирота*” [5, с. 49].

В. І. Сімович у “Короткій практичній граматиці української мови” (1917) продовжує традицію розмежування доконаних дієслів, які означають, що “дійство до кінця доведене, що воно дійшло до кінця”, та недоконаних, які вказують на “дійство”, що “до кінця не доведене, до кінця не дійшло” [16, с. 191]. Розмежовано три відтінки недоконаності, які передають зачинові (*сивіти, старіти*), протягові та наворотові дієслова. Автор граматики вводить поняття “роду дійства”, правда, як синонім до слова “вид”, та продовжує традицію виокремлення т. з. “чистовидових” префіксів: “Деякі приставки, н е з м і н я ю ч и з н а ч і н н я д і є с л о в а, роблять його доконаним” [16, с. 196].

П. Ф. Залозний у “Короткій граматиці української мови” (1918) дещо відходить від термінологічної традиції, поділяючи дієслівну лексику на дієслова завершеного й незавершеного тривання та уточнюючи семантику перфективів, які “визначають дію цілком, з кінцем” [7, с. 33], проте чітко окреслює зв’язок виду й часу: дієслова завершеного тривання мають “будучий”

(майбутній), минулий і давноминулий, але позбавлені теперішнього [7, с. 33].

Завершальною працею етапу утвердження української аспектологічної думки можна вважати “Курс русского литературного языка” Л. А. Булаховського, що мав п’ять видань упродовж 1936–1952 рр. У роботі характеристику деяких “видових прикмет” російського дієслова подано на тлі видових особливостей дієслова в українській мові. Дослідник коротко характеризує прийоми, вживані для розмежування видів: префіксацію, суфіксацію, чергування звуків, наголос (хоч і значно рідше, ніж в українській мові), акцентує увагу на дієсловах, які не мають утворень протилежного виду, а також тих, яким властиве значення обох видів. У праці виокремлено найважливіші, на думку автора, групи видових відтінків, одні з яких названо на наступному етапі розвитку української аспектології родами дієслівної дії, а інші – часткововидовими значеннями, чи видовими функціями. Серед відтінків доконаного виду розмежовано: 1) охоплення тривалості (*полежал, пролежал*); 2) настання початку в триванні явища (*забарабанил*); 3) досягнення результату в процесі (*побил, разбил*); характерна група тут – утворення доконаного виду за допомогою префіксів *по-, на-*, об’єкт у яких має форму множини (*пона-таскивать, нарассказывать*); 4) миттєвість дії (*кольнул, швырнул*), де особливий варіант значення пов’язано із суфіксом *-ану-* (укр.: *-ону-*) – такі утворення разом із характерним для них видовим відтінком мають забарвлення більш чи менш відчутної згрубілості (*даванул, саданул, мотанул*). До відтінків недоконаного виду зараховано: 1) повторюваність, або кратність (*приходил, гоняю*); 2) незавершеність дії (*слушаю, рисовал*), зазвичай такі основи можуть функціонувати і з відтінком повторюваності; 3) нерегулярна повторюваність (*захаживаю, посматривал*); 4) нерегулярна повторюваність у давньому минулому (*невал, говаривал*) [2, с. 176–183].

Теорія слов’янського виду, на думку В. В. Виноградова, вже з моменту свого виникнення постала як “складний клубок питань” [3, с. 477], у який сплелися проблеми виду і часу, лексикології, словотвору і граматики. Вагомий внесок у процес “вростання” цієї теорії в українськомовний ґрунт зробили граматичні праці першої половини ХХ століття, окресливши етап утвердження власне української аспектологічної думки, що набула розвою в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття в працях В. М. Русанівського; І. Р. Вихованця, А. П. Грищенко, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, С. О. Соколової, О. І. Бондаря та ін.

Література

1. Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель; [пер. с греч. Т. А. Миллер]. – М.: Мысль, 1981. – Т. 3. – 613 с. – (Философское наследие).
2. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – [5-е изд., перераб.]. – К.: Радянська школа, 1952. – Т. 1. – 446 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
4. Горпинич В. О. Морфология української мови: підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К.: Академія, 2004. – 336 с.
5. Граматика руської мови. Уложили Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Відень: Придворна і університетська друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1914. – 202 с.
6. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова / [за заг. ред. А. П. Грищенка]. – К.: Вища школа, 1997. – С. 403–446.
7. Залозний П. Коротка граматики української мови / П. Залозний. – К.: Вид-во Ів. Самоненка, 1918. – 64 с.
8. Етимологічний словник української мови: У 7-и т. / [редкол.: О. С. Мельничук (головний ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
9. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
10. Михальчук К. П. Къ южнорусской диалектологии / К. П. Михальчук [проф. А. И. Соболевский “Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие”] // Киевская старина. – Т. XLII. – Киев, 1893. – С. 453–489.
11. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук // Смотрицький М. Граматика / Підгот. факс. вид. та дослідження В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 111 с.
12. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 “Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика” / В. А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2: Глагол. – 406 с.
14. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові

XVI–XVII століття / В. М. Русанівський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 100 с.

15. Русанівський В. М. Вид / В. М. Русанівський // Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2004. – С. 67–68.

16. Сімович В. Коротка практична граматики української мови / В. Сімович. – Роштан: Вид-во т-ва “Український рух”, 1917. – 368 с.

17. Смотрицкий М. Грамматіки славенскіа правилное Сунтагма / М. Смотрицкий. – Єв'є, 1619. – Репринт. – К.: Наук. думка, 1979. – 252 с.

18. Тимченко Є. Українська граматики / Є. Тимченко. – К.: Друк. Т-ва Н. А. Гирич, 1907. – Ч. 1. – 179 с.

19. Шанский М. Н. Краткий этимологический словарь русского языка / М. Н. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская; [под ред. члена-корреспондента АН СССР С. Г. Бархудова]. – М.: Гос. уч.-пед. изд. МП РСФСР, 1961. – 403 с.

*Mykola Kalko***Ukrainian Aspectological Conception and Its Consolidation in the Grammatical Research Works of the First Half of the 20th Century**

The contribution of Ukrainian grammar researchers to the process of Ukrainian aspectological conception development in the first half of 20th century, based on the innovative approach to the theory of the Slavic aspect, is analyzed in the article.

Keywords: verb, aspect, aspectuality, aspectology.

*Николай Калько***Утверждение украинской аспектологической мысли в грамматических исследованиях первой половины XX века**

В статье анализируется вклад украинских грамматик первой половины XX века в процесс утверждения собственно украинской аспектологической мысли на основе творческого освоения теории славянского вида.

Ключевые слова: глагол, вид, аспект, аспектуальность, аспектология.

Надійшла до редакції 29.09.2010 р.

